

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Київ — 2018

УДК 373.3/.5.015.31:172.1
Ф79

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

За загальною редакцією *Левітаса Ф.Л.*,
доктора історичних наук, професора

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор;
Филипович Людмила Олександрівна, завідувач відділом історії релігії
та практичного релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.

Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів:

Ф79 теорія і практика : моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л. ; наук. ред. Александрової О.С., Салати О.О.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 172 с.
ISBN 978-617-658-045-4

Монографія присвячена проблемі формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Складається з двох частин — науково-методологічної та практичної. Перша висвітлює історико-філософські аспекти становлення і розвитку поняття «патріотизм», його постійні трансформації в умовах динамічного розвитку суспільства. Авторами враховані різноманітні погляди і тенденції в осмисленні ролі патріотизму, патріотичного виховання дітей та юнацтва. Друга частина монографії має характер практичних напрацювань і методичних рекомендацій для педагогів. Матеріал підготовлено з урахуванням сучасних методичних практик.

УДК 373.3/.5.015.31:172.1

ISBN 978-617-658-045-4

© Авторський колектив, 2018

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ.....5

Дзьобань О.П., Александрова О.С. Патріотизм
як соціокультурний феномен.....5

Горбань О.В. Вітчизняна інтелігенція як ідеолог
національного патріотизму..... 33

Шепетяк О.М. Церква і патріотизм у доробку
мислителів Київської Русі 48

Салата О.О. Виховання патріотизму в умовах
нових суспільно-політичних реалій 58

Брижнік В.М. Повоєнне відтворення громадянської
свідомості як чинник виховання патріотизму:
досвід західнонімецької філософії..... 67

Беззуб Ю.В. Українознавство в тенденціях
культурно-освітнього розвитку України
початку ХХІ століття..... 81

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ:

МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ..... 95

Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф. Формування
патріотичної свідомості учнів 7 класів
на матеріалах історичних джерел..... 95

Свирська Т.І., Савченко С.В. Національна ідея
в становленні громадянина-патріота України:
методологічний аспект 106

<i>Олексенко С.В.</i> Тренінг як форма роботи з патріотичного виховання в навчальному закладі.	120
<i>Матвійчук О.Є.</i> Патріотичне виховання — пріоритетний напрям краєзнавчої діяльності бібліотек	128
<i>Клименко Н.П.</i> Борис Грінченко і Настя Грінченко в суспільно-політичному житті України: до питання про патріотичне виховання на уроках історії в 9 класах	142
<i>Петрощук Н.Р.</i> Боротьба за статус української мови в суспільно-політичних дискурсах ХІХ — початку ХХ століття (матеріали до уроків з історії України в 9 кл.)	148
<i>Дзюбак С.О.</i> Музейні уроки та музейна методична робота учнів як інноваційна методика навчально-виховного процесу на уроках історії	158
<i>Відомості про авторів .....</i>	170

Клименко Н.П.

БОРИС ГРІНЧЕНКО І НАСТЯ ГРІНЧЕНКО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 9 КЛАСАХ

Борис Дмитрович Грінченко відіграв вирішальну роль у формуванні своєї доньки Насті як особистості. Тож родину Грінченків по праву можна вважати взірцем родинного виховання.

Чималою значення Б. Грінченко надавав патріотичному вихованню дітей. Свою концепцію педагог втілював через повсякденну копітку роботу: навчання, спілкування, сумісну працю. Він не бачив різниці між вихованням доньки і своїми учнями. Не даремно з його ім'ям пов'язане остаточне формування української національної педагогіки як науки, в яку він привніс, як зазначає А. Погрібний, «чітко, послідовно, безкомпромісно та яскраво виражену українську національну ідею, що невідривна від української мови, якою на його переконання, має функціонувати освіта в Україні» [9, 11]. Тож особливу увагу Б. Грінченко приділяв дитячим книжкам і часописам. Він вважав, що російські підручники непридатні для українського учня: «Чи можна знайомити дитину з її батьківщиною в чужій мові, яка нічим не пов'язана з цією батьківщиною — ні жодним словом, ні жодним зображенням. Ніколи таке знайомство не доторкнеться серця дитини і не змусить її любити свій край» [3, 81]. У кожній українській дитині Б. Грінченко хотів бачити справжнього патріота, тому сам склав українською «Буквар» (1888), читанку «Рідне слово» (1889), а згодом для своєї доньки — «Квітку» (1890). Адже, на його думку, діяльність педагога обов'язково має бути спрямована на формування почуття патріотизму через історичне минуле, звичаї народу, фольклорні матеріали.

Заслуговує на увагу матеріал, дібраний для «Квітки». Книга мала розвивати патріотичні почуття, викликати повагу до свого народу. Головне спрямування «Квітки» — усвідомлення самоідентичності. Борис Дмитрович розповідає про українців як про народ, рівний усім іншим: «Ми балакаємо по-українському і зветься Українцями... Ми, Українці, живемо у своїй землі. Наша земля зветься Україна» [4, арк. 69] (рис. 1).

Рис. 1

Влучним методичним прийомом є те, що Б. Грінченко повторює цю думку тричі — на початку, всередині й у кінці тексту. Основна мета — закріпити у свідомості дитини свою національну приналежність, гордість за свою націю. Принципову національну позицію Борис Дмитрович висловлює в кінці тексту: «Ми, Українці, живемо у своїй землі, на Україні, балакаємо і пишемо по-своєму, по-українському. Ми, Українці, повинні любити свою землю Україну більш од усього на світі і балакати і писати тільки по-українському» [5, арк. 138]. Такий матеріал, безперечно, спонукав любити й поважати свій край, бути гідними своїх предків, які створили високу культуру, виробили оригінальний світогляд і завжди намагалися втілити в життя свої ідеали, засновані на свободі та рівноправ'ї.

Б. Грінченко був переконаний, що дитину слід навчати власним прикладом на тих споконвічних ідеалах, моральних цінностях, які сповідувала кожна українська родина: працелюбність, добропорядність, взаємоповага і взаємодопомога. На цих духовних засадах він побудував і власну родину.

Зусилля батьків не минули даремно. Анастасії Борисівні були притаманні справжня, цілісна інтелігентність, людяність, жертвність. Проте почуття обов'язку, напевно, було ключовим складником. Ті, хто близько знали Настю, стверджували, що головним для неї було працювати, подавати приклад порядності та сумлінності іншим. У її розумінні праця для народу — не лише домагатися кращої долі для нього, але й послідовно утверджувати засади моралі,

почуття взаємодопомоги, солідарності й громадянського обов'язку. Таку життєву позицію Насті передав батько, який намагався прищепити ті ж самі життєві орієнтири і своїм учням. Життєве кредо Анастасії міститься в щирій сповіді доньки батькам: «...Я ж хочу зробити з себе людину, котра в купі з іншими робить життя, а не бути попихачем. Не почувати, що не докинула ні дрібочки до тої маси людської праці, котра посуває життя наперед до того вселюдського ідеалу, котрий і для мене являється таким. ...Мені хочеться зробити з себе корисну в житті людину...» [6].

Під час навчання Насті Грінченко у Львівському університеті відбувається формування її політичних поглядів. Вона спостерігає за суспільними подіями й бере в них активну участь. Так, дівчина

Рис. 2

стала свідком і учасницею великого свята у Львові — відкриття пам'ятника Адаму Міцкевичу, яке відбулося 30 жовтня 1904 р. Подія була присвячена сторіччю від дня народження поета, яке відзначала низка міст тогочасної Австро-Угорщини. Львів, у якому на той час чільне місце займала польська громада, не став винятком та ініціював зведення пам'ятника Адаму Міцкевичу як відроджувачу польської нації (рис. 2).

«Дош моросив від ранку... Всюди у вікнах, на балконах, навіть на найвищих дахах дивилися вниз море голів і людей, а гомін цього безмірного людського згромадження був як шум водоспаду, далекий, але поважний та достойний. Дуже рідко є наше місто таке достойне, любляче і одностайне, як було вчора під пам'ятником Міцкевичу», — так описував день відкриття монумента «*Kurier Lwowski*» [1].

Розповідаючи із захопленням про урочистості, донька пише батькам: «...Вчора була на відслоненні пам'ятника Міцкевичеві. Це щось чудове! Мушу написати хоч якенький допис, бо аж саме проситься. Делегатів було більше ста напевно. Чудові були два тернові вінки від робітників покриті червоним крепом і червоними стрічками. Дивно, що від українців не було нічого (вінків тощо — Н.К.). Могли б в цьому випадкові стати вище свого шовінізму. Увечері була на робітничому концерті на честь Міцкевича» [7].

Такий погляд Насті на ці події боляче вразив батька, оскільки він дбав, щоб у доньки було почуття людської і національної гідності. Тому Борис Дмитрович пише їй відповідь. Цей лист-пояснення, лист-повчання є свідченням невтомної праці батька щодо виховання доньки як справжнього патріота. Незважаючи на різноманітні обставини: віддаленість від родини (час навчання у Львівському університеті), розмаїття політичних поглядів у суспільному оточенні, молодіжні та політичні рухи, Б. Грінченко невтомно бореться за формування доньчиного світогляду. (Публікований нижче лист може бути використаний як педагогами, батьками так і студентами для ознайомлення і використання в навчально-виховному процесі (рис. 3).)

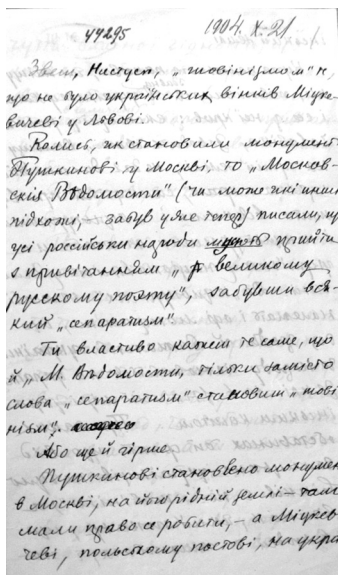

Рис. 3

Документ

Звеш, Настусю, «шовінізмом» те, що не було українських вінків Міцкевичеві у Львові.

Колись, як становили монумент Пушкинові у Москві, то «Московские Ведомости» (чи може які інші підхожі, — зараз забув уже тепер), писали, що усі російські народи можуть прийти з привітанням «великому руському поету», забувши всякий «сепаратизм».

Ти властиво кажеш те саме, що й М[осковские] Ведомости тільки замісто слова «сепаратизм» становиши «шовінізм».

Або й ще гірше.

Пушкинові становлено монумента в Москві, на його рідній землі — там мали право се робити, — а Міцкевичеві польському поетові, на українській землі.

Купа польського панства, як кліщуки, повпивалися здавна в українську землю і ссе з неї кров: експлуатує робочого чоловіка, заводить свою «Польщу» на чужій землі, не дає дихати дійсним хазяям краю, силкується приглушити всякими і «культурними», і некультурними способами українську національність у Галичині. До «культурних»

способів належать і ці монументи, що без згоди й бажання українського народу становлять на українській землі і в значній мірі українським коштом. При таких обставинах той факт, що від галицьких українців не було вінків, є не «шовінізм», а вчинок, який показує, що в людей є самоповага, є почуття власної гідності, що люде сі не бажають прийти на свято свого ворога (бо польські пани в Галичині вороги) з привітаннями задоволеного своїм ярмом раба.

Я дивуюсь, як ти могла се забути!

...Коли до тебе в хату прийде хтось і скаже: я бажаю в цій хаті поставити мій стіл і моє ліжко, то ти його проженеш; а як на землю твого народу приходить той хтось і починає порядкувати там по-своєму так, що аж стогне народ, то тебе не тільки се не вражає, а ти навіть вимагаєш, щоб іти кланятись святові цього когось? Де ж логіка і де почуття власної гідності і де опріче переміна слів — різниці між тим, що кажеш ти, і тим, що говорять «М[осковские] В[ъдомости]»?

Ти скажеш, що се Міцкевич, великий поет. Тим гірше для його, відповім, коли його вшановують на погане діло.

Як ставляли монумент Міцкевичеві у Варшаві, я залюбки підписав привітання на це свято, але як у Львові се роблять, — було б злочинством підписати (опріч, звісно, того випадку, коли б сам український нарід, свідомий і незалежний у своїх вчинках, це зробив з пошани до поета).

Допису до «К.С» про Міцк[евича] не присилай: газета від нас бажає звісток про український рух у Галичині, за для польських справ вона має польського дописувача [8].

Запитання для обговорення:

1. У чому різниця поглядів Бориса Грінченка і Несті Грінченко?
2. Яку позицію ви вважаєте правильною? Свою думку аргументуйте.

Слід зазначити, що українська преса по-різному висловлювалася про встановлення пам'ятника Адаму Міцкевичу у Львові. Найліберальніше до цього поставилася газета «Руслан». Вона повідомила своїх читачів про відкриття пам'ятника і прибуття до Львова сина Адама Міцкевича Владислава. Коротко газета описала церемонію відкриття, не коментуючи її [10]. Більш критично до встановлення

монумента поставилася газета «Діло». Вона зазначила, що пам'ятник є одним із кращих серед тогочасних польських монументів. Однак у цій газеті висловлено рішуче обурення тим, що «в місті встановлюють все нові й нові польські пам'ятники, а на пам'ятник Тарасу Шевченку влада міста не хоче надати ні клептика землі» [2]. Найкритичніше до факту встановлення пам'ятника поставилися газета «Свобода». Попри висловлювання схожі на обурення, що були в «Ділі», вона звинуватила поляків у безбожництві й богохульстві. Газета обурилася тим, що «на місці святої фігури Матері Божої поляки встановили пам'ятник Адаму Міцкевичу» [11].

ДЖЕРЕЛА

1. Білан Б. Відкриття пам'ятнику А. Міцкевичу / Б. Білан // ЗІК. — 2012. — № 15 (19 квітня).
2. Діло. — 1904. — Ч. 236. — 19 жовтня. — С. 2.
3. Живатенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / Адвентина Живатенко-Піанків. — К. : Вид. центр «Просвіта», 1999. — 176 с.
4. Квітка. Настина читанка. Ч. I, II. — 1890–1891 // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. 31505. — 100 арк.
5. Квітка. Настина читанка. Ч. I, II. — 1890–1891 // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. 31505. — 100 арк.
6. Лист Насті Грінченко батькам // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. 36571. — Арк. 2.
7. Лист Насті Грінченко батькам // ІР НБУВ. — Ф. III. — Од. 36615. — 1 арк.
8. Лист Бориса Грінченка своїй доньці Насті від 21.10.1904 р. // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. 44295. — 4 арк.
9. Погрібний А. З глибини національного духу / Анатолій Погрібний // А. Живатенко-Піанків. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. — К. : Вид. центр «Просвіта», 1999. — 176 с.
10. Руслан. — 1904. — Ч. 30. — 19 жовтня. — С. 3.
11. Свобода. — 1904. — Ч. 38. — 24 жовтня. — С. 4.